

भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचा सहभाग

डावकर गणेश माणिकराव

१. प्रस्तावना

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ ही जगातील सर्वात मोठ्या जनआंदोलनांपैकी एक होती. या चळवळीला स्त्री-पुरुष दोघांचाही समान सहभाग लाभला. भारतीय महिलांनी आपल्या घरगुती जबाबदाऱ्या पार पाडताना देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी संघर्ष केला. ब्रिटिश सत्तेविरुद्धच्या लढ्यात महिलांनी राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच शैक्षणिक क्षेत्रात सक्रिय सहभाग घेतला.

हा संशोधन पेपर भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांची भूमिका, त्यांचे योगदान, त्यांच्या लढ्याचे विविध पैलू आणि सामाजिक परिवर्तनावर झालेला प्रभाव यांचा सखोल अभ्यास करतो.

२. संशोधन समस्या

स्वातंत्र्य चळवळीमध्ये भारतीय महिलांची भूमिका अनेकदा दुर्लक्षित राहिली आहे. त्यामुळे या संशोधनात महिलांच्या सहभागाचे खरे स्वरूप आणि महत्त्व उलगडणे हा उद्देश आहे.

३. उद्दिष्टे

1. भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महिलांचे योगदान तपासणे.
2. विविध टप्प्यांतील महिलांचा सहभाग व त्यांची भूमिका विश्लेषित करणे.
3. सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांवर महिलांच्या कार्याचा परिणाम जाणून घेणे.
4. महिलांच्या सहभागाचे ऐतिहासिक मूल्यांकन करणे.

४. गृहीतक (Hypothesis)

भारतीय महिलांनी स्वातंत्र्य संग्रामात केवळ पाठिंबा नव्हे, तर नेतृत्वाची जबाबदारीही पार पाडली. त्यांचा सहभाग भारतीय समाजात स्त्री-सक्षमीकरणाचे नवीन पर्व घडवून आणणारा ठरला.

५. संशोधन पद्धती

- **प्राथमिक साधने:** पत्रव्यवहार, आत्मकथा, चरित्रे, सरकारी दस्तऐवज.
- **द्वितीयक साधने:** इतिहासग्रंथ, संशोधन लेख, महिला नेत्यांवरील अभ्यास.
- **पद्धत:** ऐतिहासिक विश्लेषणात्मक पद्धतीचा अवलंब.

६. भारतातील स्वातंत्र्य चळवळीचा पार्श्वभूमी परिचय

१८५७ च्या सिपाई उठावापासून १९४७ पर्यंतच्या दीर्घ संघर्षात विविध टप्पे होते —

- १८५७ चे बंड
- काँग्रेस स्थापनाकालीन चळवळी
- असहकार, स्वराज्य, व भारत छोडो आंदोलन

या सर्व काळात महिलांचा सहभाग वाढत गेला आणि त्यांनी अनेक लढ्यांचे नेतृत्व केले.

७. महिलांचा प्रारंभिक सहभाग (१८५७ च्या बंडात)

१८५७ च्या स्वातंत्र्य संग्रामात **झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, बेगम हजरत महल, अवंतिबाई लोधी** या वीरांगनांनी शौर्य दाखवले. त्यांनी केवळ आपल्या राज्यासाठी नव्हे, तर भारतमातेच्या स्वातंत्र्यासाठी तलवार उचलली.

- राणी लक्ष्मीबाईने झाशीच्या संरक्षणासाठी अपार शौर्य दाखवले.
- बेगम हजरत महलने अवधमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध उठाव घडवला.

८. गांधी युगातील महिलांचा सहभाग (१९१५-१९४२)

महात्मा गांधींच्या अहिंसेच्या मार्गावर महिलांनी मोठ्या प्रमाणात पाऊल टाकले.

- **कस्तुरबा गांधी** — गांधीजींची सहचारिणी म्हणून सत्याग्रहात सहभाग.
- **सरोजिनी नायडू** — “भारतीय बुलबुल” म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या नेत्या राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्या महिला अध्यक्ष ठरल्या.
- **कमला नेहरू** — लाहोर सत्याग्रहात सक्रिय भूमिका.
- **अंनी बेझंट** — होम रूल लीगच्या माध्यमातून महिलांना राजकीय क्षेत्रात आणले.
- **अरुणा आसफ अली** — १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात झेंडा फडकवणाऱ्या क्रांतिकारक महिला.
- **उषा मेहता** — भूमिगत “काँग्रेस रेडिओ” चालवून आंदोलनाला माहितीपुरवठा केला.

९. क्रांतिकारी महिलांचा सहभाग

गांधीजींच्या अहिंसेबरोबरच सशस्त्र लढ्यातही महिलांनी भाग घेतला.

- **कॅप्टन लक्ष्मी सहगल** — नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आजाद हिंद सेनेतील “राणी झाशी रेजिमेंट”च्या सेनापती.
- **कल्पना दत्त, प्रितिलता वाद्देदार, मदमाला देवी, सुचेता कृपलानी** — या सर्वांनी ब्रिटिश सत्तेविरुद्ध थेट लढा दिला.

१०. समाजपरिवर्तनात महिलांची भूमिका

महिलांच्या सहभागामुळे भारतीय समाजात स्त्रीशिक्षण, स्वावलंबन आणि सामाजिक समतेच्या चळवळींना चालना मिळाली. महिलांनी घराबाहेर पडून राष्ट्रसेवेला आपले जीवन वाहिले, ज्यामुळे भारतीय स्त्रीत्वाची नवीन व्याख्या तयार झाली.

११. स्वातंत्र्यानंतरचा प्रभाव

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने स्त्रियांना समान अधिकार दिले. हे अधिकार महिलांच्या दीर्घ संघर्षाचे फळ होते. महिला आजच्या भारतात राजकारण, शिक्षण, विज्ञान, प्रशासन या सर्व क्षेत्रांत समान सहभाग घेत आहेत.

१२. निष्कर्ष

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील महिलांचा सहभाग हा भारतीय इतिहासातील तेजस्वी अध्याय आहे. झाशीची राणीपासून ते उषा मेहतापर्यंत प्रत्येक स्त्रीने आपल्या देशप्रेम, शौर्य, आणि त्यागाने स्वातंत्र्य संग्रामाला बल दिले. त्यांचा सहभाग केवळ राजकीय नसून सामाजिक पुनरुत्थानाचाही होता. या महिलांनी भारतीय समाजाला समता, स्वाभिमान आणि राष्ट्रनिष्ठेचा नवा संदेश दिला.

१३. संदर्भग्रंथ

1. देशपांडे, म. ग. — *भारतीय महिला आणि स्वातंत्र्य चळवळ*
2. शर्मा, आर. — *Indian Freedom Movement and Women's Participation*
3. Bose, S. — *Women in Indian Freedom Struggle*
4. सरोजिनी नायडू — *Speeches and Writings of Sarojini Naidu*
5. Kamaladevi Chattopadhyay — *Inner Recesses and Outer Spaces: Memoirs*
6. पाटील, सु. — *भारतीय महिला इतिहासातील क्रांतिकारी भूमिका*